

QIZIQISHLARNING BOLALAR VA O'SMIRLARDA JINOYATCHILIK XULQINING KELIB CHIQISHIGA TA'SIRI

Matnazarov Ametjon O'rinboyevich

Qoraqalpog'iston Respublikasi To'rtko'l tumani 42-maktab psixologi

Annotatsiya: Qiziqish insonni harakatga undaydi. Qiziqishlari turli-tuman o'smir o'z tengdoshlari bilan jamiyatda o'rnatilgan axloqiy-huquqiy talablarga qarama-qarshi bo'lib, salbiy holatlarga beriluvchanlikni keltirib chiqaradi. Dastlab qiziqish xarakteridagi salbiy xatti-harakatlar keyinchalik uning shaxsiyatiga ta'sir o'tkazishi mumkin.

Kalit so'zlar: Qiziqish, o'smir, jinoyatchilik, o'z-o'zini anglash, ehtiros, xarakter, rivojlanish, korreksiya.

KIRISH

Statistikaga ko'ra, respublikada voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etilgan jinoyatlar soni 2018 yilda 938 tani, 2019 yilda 739 tani, 2020 yilning birinchi yarmida 338 tani tashkil etgan. Tahlillarga ko'ra, qotillik jinoyatlari uchun hukm qilinganlar ko'p hollarda nosog'lom muhitda tarbiya topgan bo'lib chiqadi. Ularning 20 foizga yaqini ota-onasiz, uchdan bir qismi to'liqsiz oilada (ota yoki onasiz) o'sgan. Har beshinchi holatda oilaning to'liqsizligi ota yoki onaning sudlangani bilan bog'liq bo'lmoqda. Ota yoki onaning jinoyat yo'liga kirishi bolaning ham shu yo'ldan borishiga turtki bo'luvchi asosiy omillardan biri sanaladi. O'smirlar jinoyatchiligi ko'pincha oiladagi muhitga bog'liq bo'ladi.

«Voyaga yetmaganlar jinoyatlarining aksariyati ularning ota-onadan ajralib chiqish jarayonida sodir bo'ladi, ya'ni o'smirlarda mustaqil qaror qabul qilish jarayoni boshlangan davrda. O'smirning voyaga yetish davri 9-12 yosh va 12-16 yoshga bo'linadi. Shu vaqtda bolada o'ziga ishonch va hurmat shakllantirilmasa, uning orzulari ota-ona tomonidan qo'llab-quvvatlanmasa, u o'zini hech narsaga qodir emasdek his qila boshlaydi. Natijada bu bola dunyoga nafrat bilan ulg'ayishi

mumkin. Agar oilada bolaning ehtiyojlari va tashvishlari bilan hech kim qiziqmasa, unga beparvo bo'lib, fikri e'tiborga olinmasa va unga nisbatan zo'ravonlik ishlatilsa, u o'z shaxsini buzg'unchilik va jinoyat sodir etish orqali ko'rsatishga harakat qiladi. Xullas, bolaga ruhiy va tan jarohati yetkazilsa, u boshqalarga nisbatan shunday harakat qilishdan qo'rqmay qo'yadi. Ba'zan bir sinfdan oliygohlarga juda kamchilik o'qishga kiradi.

Qolganlarida esa jamiyatga kerak ekanliklari to'g'risida shubha paydo bo'lishi mumkin. Keyin ular mardikorlik yoki shunga o'xshash mayda ishlarga o'zini uradi. Buning oldini olish uchun ota-ona farzandini ilm olishga rag'batlantirishi, o'qishi uchun zarur sharoitni yaratib berishi kerak.

Shuningdek, ota-ona bilan ishlash, ularga bola parvarishi va tarbiyasini o'rgatish juda muhim. Chunki o'smirlar jinoyatchiligi ko'pincha uydagi muhit bilan bog'liq bo'ladi», – deydi ruhshunos. Insonda o'z xatti-harakati oqibatini anglash 25 yoshdan keyin to'liq shakllanadi. Voyaga yetmaganlar orasida huquqbuzarlikni bartaraf etish bo'yicha dasturiy prinsiplarga ko'ra, o'smir bolalar tarbiyasi va himoyasi bilan nafaqat huquqni muhofaza qilish organlari, balki oila, ijtimoiy institutlar, maktab, mahalla va yoshlar tashkilotlari ham shug'ullanishi kerak.

Xalqaro tadqiqotlar natijalariga ko'ra, bolada o'z xatti-harakati oqibatini bilish 25 yoshdan keyin to'liq rivojlanadi. Jinoyat sodir etgan o'smirlarning 80 foizida ular ulg'aygach ijobiy xarakter shakllanib, jinoyat yo'lini tark etishgan.

YUNISEF yangi yondashuvni taklif etmoqda

Bosh prokuratura va uning huzuridagi akademiya YUNISEF ko'magida mahalliy hokimliklar bilan birga jinoyat sodir etgan bolalar bilan alohida yondashuv asosida ishlash loyihasini amalga oshirmoqda. Unda turli tashkilotlar vakillaridan iborat 10 nafar professionallar jamoasi faoliyat olib bormoqda. Ular qatoriga Voyaga yetmaganlar ishlari bo'yicha idoralararo komissiya kotibi, koordinator, ijtimoiy xodimlar, mutaxassislar, o'qituvchilar, fasilitatorlar, shuningdek, Yoshlar ittifoqi va mahalla fuqarolar yig'inlari vakillari kiritilgan.

Loyiha doirasida uncha og'ir bo'lmagan jinoyatlar (o'g'rilik, bezorilik, tan jarohati yetkazish, talonchilik) sodir etgan 14–18 yoshli bolalar hamda ma'muriy huquqbuzarliklar (yengil tan jarohati, mayda bezorilik, mayda o'g'rilik) sodir etgan 16–18 yoshli bolalar komissiya tasarrufiga yuboriladi. So'ngra jamoa a'zolari bolalar va ularning oilalari ehtiyojlarini aniqlaydilar, o'smirlarning huquqbuzarlik xulqini o'zgartirish uchun individual chora-tadbirlar rejasini ishlab chiqib, uni amalga oshiradilar.

«Asosiy shart – bola o'z xatosini tushunib yetishi»

Loyiha doirasida ish olib borayotgan ijtimoiy xodim Madina Gobozova bu faoliyatning ijobiy jihatlariga to'xtaldi. «Ushbu yangi yondashuv sababli bolalarga nisbatan munosabat umuman boshqacha bo'ladi. Asosiy shartlardan biri bolaning o'z xatosini tushunib yetishi va uni tuzatishga rozi bo'lishidir. Keyin bolaning o'zi bilan birgalikda reja ishlab chiqib, uni amalga oshirishga oila a'zolarini ham jalb qilamiz» – deydi Madina Gobozova. «O'smir bilan ishlovchi tergovchi va sudyalalar o'smir psixologiyasini bilishi kerak» Advokat Abdumalik Abdullayev voyaga yetmaganlar uchun alohida sud tashkil qilinishi talablari qanday bo'lishini izohladi. «Voyaga yetmaganlar uchun alohida sud tizimi bo'lishi kerak deb hisoblayman. Bunda sudya, tergovchi va advokatdan bolalar bilan ishlash borasida tegishli bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishi talab qilinadi. Voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etilgan barcha jinoyat turlari bilan faqatgina huquqni muhofaza qilish organlari xodimlari shug'ullanishi to'g'ri emas. Jinoyatning ijtimoiy xavflilik darajasidan kelib chiqib, ma'lum bir toifadagi mutaxassislar ham jalb qilinishi qonunchilikda ma'lum mezonlar bilan belgilab qo'yilishi kerak. Voyaga yetmaganlar ishini ko'rib chiqadigan sudyalarga psixologiya fanini o'rganish talabi qo'yilishi kerak, deb hisoblayman. Hozirda voyaga yetmagan shaxs ishini ko'rib chiqadigan sudyalalar o'smirlar bilan muloqot qilishga tayyor emas. Ular psixologik testlardan o'tganlaridan keyin voyaga yetmaganlarning ishi bilan shug'ullanishi mumkin, deb o'ylayman» – deya o'smirlar sudi tashkil etilishining muhimligini asosladi advokat. Qiziqish shaxsning muhim psixologik jabhalaridan biri hisoblanib, unda insonning individual

xususiyati bevosita mujassamlashadi. Qiziqish - insonlarning dunyoqarashi, e'tiqodlari, ideallari, ya'ni uning oliy maqsadlari, ezgu niyatlari, orzu-umidlari bilan bevosita muhim rol o'ynaydi hamda ularning muvaffaqiyatli kechishini ta'minlash uchun xizmat qiladi. Qiziqish bilimlarni ongli, puxta, barqaror, anglagan holda o'zlashtirishda, ko'nikma va malakalarni shakllantirishda, shaxs qobiliyati, zehni, o'quvchanligini rivojlantirishga, olamni mukammalroq tushunishga, bilim saviyasining kengayishiga yordam beradi. Qiziqishlarning bolalar va o'smirlarda jinoyatchilik xulqining kelib chiqishiga ta'siri mavjud ekanligini o'smirlik sublimatsiyasining noto'g'ri yo'naltirilganligi bilan izohlaymiz. Qiziqish insonni harakatga undaydi.

Qiziqishlari turli-tuman o'smir o'z tengdoshlari bilan jamiyatda o'rnatilgan axloqiy-huquqiy talablarga qarama-qarshi bo'lib, salbiy holatlarga beriluvchanlikni keltirib chiqaradi. Dastlab qiziqish xarakteridagi salbiy xatti-harakatlar keyinchalik uning shaxsiyatiga ta'sir o'tkazishi mumkin. Qiziqishlar to'g'ri tarbiyalansa, ular o'smirlarning qobiliyatlari va mayllarining rivojlanishiga jiddiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. O'quvchining bilimlari chuqurlashib boradi, u fanlarni o'rgana boshlaydi, unda ayrim o'quv predmetlariga, san'atga, sportning qaysidir turiga zo'r qiziqish ortadi. O'smir juda ko'p narsalarga; sport, turizm, kino-teatr, badiiy havaskorlik kabi turli yo'nalishlarga qiziqadi. Ko'p hollarda bu qiziqishlar ehtiros xarakteriga ega bo'ladi. Kun tartibi to'g'ri tashkil qilinsa, vaqt to'g'ri taqqoslansa, o'smir yaxshi o'qish, maktabdan tashqari xilma-xilishlar bilan shug'ullanishi va o'yin-kulgu uchun yetarli vaqt topa olishi mumkin. Ilk yigitlik bo'sag'asida turgan o'smirlar uchun kishilarning histuyg'ulari, kechinmalariga va ayniqsa, o'zining ichki dunyosiga, o'zini o'zi analiz qilishga moyillik xarakterlidir. O'z-o'zini anglashning - bu o'zini o'zi tanish, sifat va kamchiliklarini, o'z qobiliyat va imkoniyatlarini bilib olish, o'z xatti-harakatlari haqida hisob berish ehtiyojidir. O'z-o'zini anglashning yuqori darajasi o'zining hayotdagi o'rnini aniq tasavvur qilish, o'zini shaxs sifatida anglab olishdir. Dastlabki paytlarda uning o'zi haqidagi fikrlari ko'p jihatdan boshqa kishilarning u haqidagi fikrlaridan iborat bo'ladi. "O'z xarakter hislatlaring haqida sen qayerdan bilasan" - degan savolga o'smirlar

to'g'ridan-to'g'ri otaonalari, o'qituvchilari, o'rtoqlaridan bilib olganlarini aytadilar, ammo keyinchalik buni o'zlari seza boshlaydilar.

Lekin har qalay, o'zlaridan ko'ra boshqa kishilarni oldinroq baholay boshlaydilar. Ular o'z fikrlarini g'olib chiqishini xohlashadilar. O'smirlar boshqa kishilarni baholashda bazan shoshma-shosharlik qilib, qat'iy fikr yuritishga yo'l qo'yib qo'yadilar. Masalan: ular ko'pincha kishilarni faqat ayrim xatti-harakatlari va ayrim sifatlariga qarab baholaydilar. Bu bahoni esa butun bir shaxsga nisbatan tadbiq qiladilar. Natijada kishining qadr-qimmati uning ijobiy va salbiy sifatleri haqida ko'pincha noto'g'ri xulosa chiqaradilar. Ularning o'z-o'ziga baho berishi ham har doim xolis bo'lavermaydi. Masalan: ular o'rtoqlaring qo'polliqi gapiradilar-u, ammo buni o'zlarida sezmaydilar. Hamma o'smirlarham o'z-o'zini tanqid qilish, o'z xatolarini vijdonan va ro'yi-rost bo'yniga olishni uddasidan chiqavermaydi.

O'smir atrofdagilarning unga bergan bahosiga nisbatan sezgir bo'ladi. Uning kayfiyatidagi ranjishsababi ana shunda. Tasodifiy muvaffaqiyat yoki kattalarning maqtab qo'yishi, o'smirlarni o'ziga ortiqcha baho berishiga, o'ziga haddan tashqari ishonuvchanlikka, maqtanchoqlikka olib keladi. Hatto vaqtincha, tasodifiy muvaffaqiyatsizlik o'smirda o'z kuchiga ishonmaslik ishonchsizlik uyg'otish, qo'rqqoqlik, jur'atsizlik va uyatchanlik hissini oshirib yuborish mumkin. Shu xususiyatlar natijasida unda kelib chiqadigan qiziqishlar salbiy xulqiy og'ishishlarga, turli jinoiy xatti-harakatlarga olib kelishi mumkin. Shuning uchun ota-ona yoki o'qituvchi o'smirlar bilan bo'ladigan munosabatda alohida e'tiborli va nazokatli bo'lishi zarur.

O'smirlik yoshida zaif, mustaqil emas, kichkina deb nom chiqarishninig qo'rqish xavfi kuchayadi. U o'zining mustaqilligini ko'rsatish uchun, o'zining nohaqligini tushunib tursa ham, ko'pincha qaysarlik va qo'pollik qilaveradi. Muomalada dag'allik, talabchanlikva hurmatsizlik o'quvchiga yosh bolalarga bo'lganday muomalada bo'lish ular yaxshi tushunaman deb hisoblagan misollar bo'yicha o'zlarining mustaqil fikrlarini aytish huquqini mensimaslik ularning yuqori natijalarga erishishdagi kuch va imkoniyatlariga shubhalanish kabi

hodisalar, odatda o'smirda norozilik yoki aniq ifodalangan boshqa bir salbiy harakatlarni hosil qiladi.

XULOSA

O'smirlar o'z-o'zini tarbiyalashga zarurat sezadilar buni ulardan onglilikning o'sishi, kattalarga o'xshashga intilishlari bilan tushuntirish mumkin. Ular ma'lum darajada o'zini ishontirish, o'ziga buyruq berish, o'zini nazorat qilish kabi o'z-o'zini tarbiyalash vositalariga egadirlar. Ular ayniqsa, jismoniy va iroda sifatlarini o'stirishga harakat qiladilar. O'smirlikda bolalarda burch va javobgarlik tuyg'ulari yetarli darajada o'sgan bo'ladi. Bolalar o'zlari ongli ravishda tanlagan ma'lum maqsadga erishish uchun ish-harakatlar qilishga qobil bo'lib qoladilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Шарафитдинов А. и др. Проблема застенчивости у ребенка и ее устранение //Образование и воспитание. –2020. –No. 2. –С. 64-66.
2. Шарафитдинов А. и др. Формирование у учеников чувства общности
/Образование и воспитание. –2020. –No. 2. –С. 66-67
3. 6.МаджидовДж Б, Маджидова В, ШарофиддиновА. Социальный интеллект как совокупность способностей, обеспечивающих адаптацию личности в обществе. страницы: 22-24 источник: актуальные вопросы современной психологии материалы международной научной конференции. 2017
4. 7.Sharaffitdinov, A., &Yusupov, U. (2022). The opportunities of educating morality for children through samples of folklore. EurasianScientificHerald, 5, 65-68.
5. Internet materiallari